

А. Н. Кирпичников**Военное дело на Руси
в XIII—XV вв. Л., «Наука», 1976**

Рецензована книга є своєрідним підсумком праць відомого дослідника давньоруського військового мистецтва та озброєння, що вийшли протягом останніх років (1966—1972 рр.) і отримали високу оцінку з боку не лише вітчизняних, а й закордонних спеціалістів. Разом з тим, вона являє собою самостійне дослідження військової справи Давньої Русі часів монголо-татарського поневолення. Автор висвітлює недостатньо розроблені питання військово-технічної культури Русі другої половини XIII—XV ст., вивченню яких досі приділялося порівняно мало уваги. А. М. Кирпичников зумів зібрати та дослідити близько 1000 предметів озброєння, які разом з матеріалами літописних, графічних та інших джерел дали змогу відтворити складну історичну картину і стан військової справи давньоруської держави в останні століття розвинутого середньовіччя. Узагальнивши цей величезний матеріал, автор прийшов до принципово важливого висновку, що військово-технічна культура Русі в умовах монголо-татарського поневолення, що привело до ліквідації багатьох центрів ремесла та знищення або угону ремісників не тільки не припинила свого існування, а навпаки розвивалась інтенсивніше, ніж у домонгольські часи. Це свідчить про виняткову життєстійкість наших далеких предків, які понад 250 років вели запеклу боротьбу проти агресорів Заходу (німецьких, польських, шведських та ін.), водночас збираючи сили для нищівної відсічі монгольським гнобителям на полі Куликовім.

Все це стало можливим завдяки збереженню військово-патріотичних традицій часів Київської Русі і перетворенню на їх основі військової справи та озброєння в XIV—XV ст. Таким чином, автор стверджує історично обґрунтований висновок радянської науки про те, що монгольська навала не привела до занепаду ні культури давньоруського народу взагалі, ні військово-технічної культури зокрема; в їхньому розвитку не було перерви, деградації, географічне переміщення ремісничих центрів не відбилося на номенклатурі фахівців та асортименті тогочасних виробів. Навпаки, в деяких питаннях військового мистецтва та спорядження Русь часів феодальної роздробленості була на рівні, а іноді й попереду західноєвропейських країн. Так, наприклад, тут на 50 років раніше, ніж у Західній Європі, набуває поширення активізація піхоти, з'являються ще в 20—30-х роках XIII ст. шпори з коліщатком, а з появою вогнепальної зброї на Русі виникають ті самі процеси, що й в країнах Заходу та ін.

Висновки автора ґрунтуються на ретельному вивченні всього кола порушених питань, які висвітлюються на тлі складної історичної ситуації, що утворилась в географічно різних районах Русі XIII—XV ст. Вона диктувала стратегічно й тактично різні засоби боротьби проти ворогів зі Сходу і Заходу, а також зумовила суттєві відмінності в озброєнні та спорядженні війська. Дослідник не обмежився лише можливостями зброєзнавства, а, виходячи за його межі, оцінює в загальноісторичному плані військовою справу на Русі після монголо-татарської навали, підкреслює її здатність до засвоєння і застосування в місцевих умовах найдосконаліших досягнень у цій галузі та збереження успадкованого від Київської Русі «русського ладу», «русського звичаю».

Праця А. М. Кирпичникова складається з вступу, п'яти розділів та висновків, додатком до неї є численні ілюстрації, які наочно показують читачеві розвиток військово-технічної культури середньовічної Русі.

У першому розділі, присвяченому огляду загальних рис військової справи другої половини XIII—XV ст., автор доводить паралельність її розвитку в північно-західних та південних землях Русі. Це виявляється у ранньому виникненні піхоти, у переході до будівництва кам'яних фортифікаційних споруд, військово-технічному контакті зі східними та західними сусідами, розвитку каменеметальної «артилерії», вдосконаленні тактики та стратегії тощо. Як цілком слушно зазначає дослідник, XIV—перша половина XV ст. були періодом відродження господарства, культури й техніки Русі, що не могло не відбитися і на розвитку військової справи. Переконалим доказом цього є розгром орди Мамаєва в 1380 р., який А. М. Кирпичников трактує як перемогу європейського воєнного мистецтва над азіатським.

Другий розділ містить характеристику озброєння за часів зрілого феодалізму. Автор детально розглядає списи, дротики, рогатини, сокири та бердиші, мечі й шаблі, зброю ударної дії — булаву, кістені, перначі, а також захисний обладунок та інше спорядження воїнів. Вивчення численного матеріалу дає змогу встановити зв'язок та

спадкоємність категорій озброєння, що належить до XII ст., з новими видами що з'являються в XIV—XV ст.

Досконалість руської зброї була гідно оцінена сучасниками. Отже, не дивно, що виробів руських зброярів набувають поширення на території Західної Європи (Литви, Польщі, Лівонії та ін.). Це, як справедливо відзначає автор, є ще одним свідченням культурно-економічного відродження Русі в XIX—XV ст.

У третьому розділі книги дається уявлення про фортифікацію, тактику облоги та захисту укріплень. Спираючись на величезний археологічний матеріал та літописні джерела, автор наводить переконливі аргументи на користь того, що на Русі не пізніше XI ст. починається будівництво укріплень циркульної і напівциркульної в плані форми незалежно від захисних властивостей місцевості. Ще в домонгольські часи зростає роль поселень як укріплених і стратегічних пунктів, а спорудження кам'яних фортець у північно-західній Русі починається з X—XI ст. Цей висновок А. М. Кирпичникова ґрунтується на археологічному дослідженні давньоруських міст Старої Ладогоги та Ізборська, де вперше у вітчизняній археології були простежені залишки кам'яних фортець X—XI ст. Це має принципове значення, оскільки вказує на існування кам'яного будівництва з оборонною метою ще в часи становлення Київської Русі. З розвитком каменеметальної артилерії удосконалюється і тактика облоги фортець. Автор встановлює співвідношення бойових дій у полі та під час облоги, а також обґрунтовує висновок про появу з XII ст. наступальних операцій в боях за міста. Таким чином, він показує спадкоємність в розвитку ще за часів Київської Русі кам'янобудівних традицій і тактики облоги. Остання не була принесена на Русь монголо-татарськими поневолювачами.

Цей історично важливий висновок знаходить своє підтвердження в четвертому розділі рецензованої праці, який присвячено характеристиці металюної облогової техніки. Вона з'явилася на території Східної Європи ще з XII ст., а не була запозичена в когось після монголо-татарської навали. У розділі наводиться класифікація і типологія арбалетних стріл, подається детальний опис цілком зруйнованої часом каменеметальної зброї та її реконструкція шляхом моделювання. Останнє дало змогу довести їх значну ефективність, а виготовлені за кресленнями автора моделі каменеметів зараз демонструються в експозиції Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку в м. Ленінграді.

П'ятий розділ містить огляд якісно нового виду зброї — вогнепальної, що привела до корінних перетворень у всіх галузях військово-технічної культури не лише Русі, а й усього світу. Вогнепальна зброя з'являється на Русі в останній третині XIV ст., тобто в той самий час, коли вона стає відомою в Європі. Дослідник пропонує свою відповідь на дуже запутане питання про форми й типи перших гармат та рушниць; у пізніх описах міського «наряда» він шляхом ретроспективного аналізу виділяє гармати у рушниці кінця XIV—XV ст., серед яких ним визначено кілька зразків досі невідомих гармат та ручної вогнепальної зброї. Разом з тим, у розділі простежується єдність шляхів розвитку вогнепальної зброї на Русі й в Західній Європі. Широке її застосування привело до появи особливих військових утворень. Пов'язана з цими подіями військово-технічна революція знайшла своє відображення і у військовій архітектурі. Так, наприкінці XV ст. набула поширення нова фортифікація, пристосована для протидії вогнепальній зброї. Підсумовуючи виклад, дослідник підкреслює прогресивність заходів, спрямованих на створення міцної піхоти, кінноти та «вогняних стрільців» і польової артилерії, що в кінці середньовіччя підготувало переозброєння руської армії.

У підсумках праці автор на підставі розглянутих матеріалів пропонує історично обґрунтовану періодизацію поступового прогресу давньоруської військово-технічної культури протягом другої половини XIII—XV ст.

Перший період, датований 1240—1350 рр., — це час лікування ран і збирання сил. Саме в ці роки, як слушно зауважує автор, максимально скорочується територія Русі, проте швидко відновлюються її збройні сили, що дали змогу понівеченому монголо-татарською навалою давньоруському народу зупинити агресію з Півночі та Південного Заходу з боку польсько-угорських, шведських та німецьких феодалів. У цей час завдяки загальній демократизації війська зростає роль піхоти, а в тактиці та озброєнні зберігаються традиції Київської держави.

Другий період датується 1350—1400 рр. Він характеризується розквітом військової техніки, переходом до активної протидії, від захисту до наступу, в умовах боротьби на два фронти — проти Золотої Орди та Литви. Це викликало необхідність загальнооруської мобілізації, зміцнення воєнної дисципліни, швидкого освоєння вогнепальної зброї, широкої участі народних низів та ін. Разом з тим удосконалюється тактика, з'являються багатоярусні укріплення поряд з дальшим розвитком облогової техніки.

Третій період (1400—1480 рр.) був часом мобілізації сил і вирішального удару по Золотій Орді, визволення загарбаних територій. Запроваджений тоді помістний принцип комплектації війська приводить до створення своєрідного офіцерського корпусу; на перше місце висувається вогнепальна зброя та засновані на ній нові військові формування, а також кавалерія, озброєна шаблею.

Таким чином, досягнення давньоруського воєнного мистецтва другої половини XIII—XV ст. були наслідком дальшого розвитку яскравої військово-технічної культури Київської Русі. Велика історична заслуга багатьох поколінь давньоруських ремісник-

ків-зброярів і воїнів, як цілком слушно зауважує автор, полягала в тому, що вони в найскладніших умовах відстояли свою Батьківщину і врятували її незалежність.

Нове дослідження А. М. Кирпичникова, при всій своїй специфічності, великій насиченості різноманітним матеріалом, читається дуже легко. Всі його висновки переконливі, оскільки ґрунтуються на ретельному вивченні писемних, графічних, археологічних джерел з застосуванням сучасної методики та новітніх досягнень радянської історичної науки. Ми впевнені, що це видання, яке є завершенням фундаментального зведення численних матеріалів, результатом багаторічної праці дослідника, здобуде оцінку не лише спеціалістів, але й усіх, хто цікавиться далеким минулим нашої Батьківщини.

О. В. СУХОБОКОВ, Є. В. ЧЕРНЕНКО